

III 115.525
KOLOZSVÁRI BOLYAI TUDOMÁNYEGYETEM
ERDÉLYI TUDOMÁNYOS INTÉZET

AZ ERDÉLYI DÁKOK PÉNZEIRŐL

ÍRTA
FERENCZI SÁNDOR

162.195

KOLOZSVÁR, 1947
MINERVA IRODALMI ÉS NYOMDAI MŰINTÉZET R.-T.

A szerkesztésért és a kiadásért Szabó T. Attila felel
Minerva Rt. Kolozsvár. No. 99. Fsoc. jud. Cluj. 10943. F. v.: Kiss Márton igazgató

A dákok érmeleséről pontos és biztos összefoglaló képet ma még nem lehet adnunk.* Az igaz, hogy az utolsó két-három évtizedben a numizmatikusok nagy gondot fordítottak a numizmatikának ennek az, addig kevés figyelemre méltatott ágára is, de egészen természetesen egyrészt a leletek csekély száma miatt, másrészt pedig amiatt is, hogy még a numizmatikusok kezébe, tehát a szakszerű tudományos feldolgozás alá került leletek esetében is rendszerint ismeretlenek voltak a lelőköörülmények, a lelőhelyek s a leletek majdnem minden esetben csak kis töredékeikben — maguk teljességében ritkán — jutottak tudományos feldolgozás alá. E miatt, mondom, még mindig nagyon sok olyan kérdés maradt tisztázatlanul, még mindig nagyon sok olyan jelenség, kapcsolat maradt megvilágítatlanul, amelyet a leletek teljes egészének pontos ismerete alapján a szakemberek már eddig teljes biztossággal tisztázhattak volna. GOHL ÖDÖN¹ és MÁRTON LAJOS² foglalkozott legtöbbször és legbehatóbban, legalaposabban a szomszédos részek dák érmeivel, pénzforgalmával és régészeti vonatkozásaikkal. Idevágó cikkeik, leírásaik alapján most megkísérlek egy kis általános tájékoztatást adni az erdélyi dákoktól használt pénzekről, anélkül azonban, hogy ezeknek minden irányban való kimerítő tárgyalását ígérhetném.

* Édesapámnak ez az összefoglalása már régebben készült. Az azóta eltelt kutatások azonban lényegében véve nem változtattak az általános képen. A dák éremverésről, pénzforgalomról — erdélyi viszonylatban — összegezően — tudtommal — máig sem írt senki. A tőlem átnézett, rendelkezésemre álló irodalomból úgy látom: csupán MACREA MIHÁLY tért ki néhány részletkérdésre. Idevonatkozó tanulmányai következők: 1. Contribuții la un repertoriu numismatic al Daciei: An. Inst. St. Cl. 1928—32. I. 127 kk. — 2. Monetele din cetatea dacă dela Costești, Extr. din An. Inst. St. Cl. 1933—35. II. — 3. Două tezaure de monete republicane române din Dacia Superioară. Apulum, Bul. Muz. Reg. Alba Iulia, 1939—42. Alba Iulia, 1942. 110—202. — A második tanulmány egyik táblája szemléltető sorozatot közöl azokból a dák pénzekből, amelyeket az itt közzétett tanulmány tárgyal.

FERENCZI ISTVÁN

¹ Gróf Desewffy Miklós barbár pénzei. Budapest, 1910. — Barbár aranypénzeink. Kny. a Num. Közl. X, köt. Bp. 1911. — Note sur les monnaies barbares de la Hongrie. Bruxelles, 1911. 654 kk.

² Gróf Desewffy Miklós barbár pénzei (Ismertetés). ArchÉrt. XXXI (1911), 82—6.

A kutatások elenyészően csekély volta miatt a fentebbi numizmatikai kérdéseknek mind az archeológiai, mind történeti részei, vonatkozásai is meglehetősen homályosak. Az már valószínű, hogy a Kr. e. VII.—VI. században Erdélyt is, sőt még nyugatabbra is, még a Duna—Tisza közét is uraló szkíták itteni uralmának a bukása éppen a nagyon erős kelta hatás alatt álló és meglehetősen erős kelta keverődésű trák törzsek, helyesebben éppen a dák törzsek fellépésének, térfoglalásának a következménye volt. Sem a történelem, sem pedig semmiféle hagyomány sem tud semmit az akkor végbe ment küzdelmekről és változásokról, de a régészeti jelenségek szerint ezeknek a birtok és birtokos eltolódásoknak és változásoknak legkésőbb a Kr. e. 500—450 között már végbe kellett menniök. Legkésőbb a Kr. e. V. század folyamán már ki kellett alakulnia Erdély területén a dákságnak, legkésőbb a Kr. e. V. század folyamán már meg kellett szilárdulnia Erdélyben a dák uralomnak, mivel az ógörög, majd a latin írók a Kr. e. IV. századtól kezdődőleg ismerik a Daoi, Dakoi, illetőleg Getai népnévet, mivel éppen csak ez idő óta szerepelnek ilyen nevű rabszolgák görög földön, mivel éppen ez időtől kezdve tudjuk azt, hogy a dákok a görög városokkal való kereskedelmi összeköttetések mellett ismételten betörték görög területekre, mivel tehát a dákság ez idő óta szerepel úgy, mint többé-kevésbé egységes fellépésű, önálló országot alkotó nép.

Ezt az időt megelőzőleg Erdélyből a pénzforgalomra nincsen adatunk. De éppen ez az idő, éppen a most annyira emlegetett Kr. e. IV. század az, amelyikben — az eddigi ismereteink szerint — valószínűleg először került pénz kereskedelmi forgalomba Erdélyben, tehát a legnagyobb valószínűség szerint a forgalom, a kereskedelem megkönnyítésére Erdélyben éppen a dákok használtak legelőször pénzt. Lehet, hogy a dákok a Pontos Euxeinos (Fekete-tenger)-melléki görög gyarmatok közelsége révén, esetleg más úton is, már az előbb megjelölt időt megelőzőleg is láttak pénzt és ismerték a használatát, de csupán a Kr. e. IV. századtól kezdve vannak és ismerünk olyan tömeges, gyakori jelentkezésű leleteket és jelenségeket, amelyek egészen határozottan amellest szólnak, hogy az erdélyi dák törzseknek rendes, kialakult kereskedelmi pénzforgalmuk volt. Azt hiszem tehát, nem csalódom, ha azt tételezem fel, hogy a dák uralom megszilárdulása után nem sokkal később a dákoknak már megvolt a maguk kereskedelmi pénzforgalma.

A pénzforgalom legkésőbb a Kr. e. IV. század közepén már megvolt ugyan, de azért még egy ideig csak külföldi pénzekkel

bonyolították le a forgalmat; nem tudjuk mennyi idő telt el addig, amíg saját maguk is verték pénzt. Ez a dolgoknak mindenütt az egészen természetes sorrendje, fejlődése, és a dákok is először a szomszédos államok pénzeit ismerték meg. De mikor aztán a lassan egyre nagyobb méretűvé váló kereskedelem révén már továbbiakat és távolabbiakat is volt alkalmuk látni, akkor egyes darabokat, egyes külföldi éremfajokat akár a jobban tetsző ábrázolásaik miatt, akár a jobb, finomabb ezüstartalmuk miatt inkább megkedveltek, inkább megszerettek úgyannyira, hogy az első idők valószínűleg sok minden fajtájú, vegyes pénzforgalma után az a megkedvelt néhány éremfaj kiszorította a többi, kevésbbé tetszőt a mindennapi pénzforgalomból, s majdnem kizárólagos uralmat gyakorolt a pénzpiacon. Ilyenek a macedoniai II. és III. Fülöp, III. Sándor, a trák Lysimachos királyok, Thasos, Larissa, Apollonia, Dyrrachium városok, a macedoniai első kerület érmei és végül a római birodalom közelebbi szomszédságba való jutása után még a római köztársaság és a római császárok pénzei is.

Minthogy a fentemlített uralkodók nem éltek örökké s mint-hogy bizony még az említett városok sem voltak örökéletűek, de meg különben sem verték mindig ugyanabban az egy formában pénzeiket, és mivel — amint a kevésbbé művelt népek rendszerint szokták — a Balkánnak és Erdélynek, mindig végtelenül konzervatív lakossága nagyon ragaszkodott a már régebből ismert és közbizalmat nyert érmekhez, továbbá mert a valószínűleg nagyon fellendült kereskedelmet nem elégítette ki a külföldről behozható pénzmennyiség, előállott annak a szükségessége, hogy saját maguk állítsák elő a pénzeket az általuk megkedvelt, az általuk megszeretett és a náluk általános közbizalomnak örvendő külföldi pénzek nagyságára, súlyára, alakjára, mintájára. Ezeket a saját használatra szánt és készített utánzatokat valószínűleg előbb a görögökhöz közelebb fekvő területek (Moesia, Thracia) lakossága kezdte meg, majd ezek közvetítése, példája után Daciában is megkezdődött a belföldi, az autochton éremverés. Hogy Moesia és Thracia autochton érmei mekkora mennyiségben kerültek be Erdélybe, azt a kutatások elégtelen volta miatt még nem lehet megmondani, de eddigi ismereteink azt mutatják, hogy éppen nem lehet lekicsinyelni a Moesiából, Thraciából készen behozott barbarus érmek számát sem.

Maga a dák éremverés, valószínűleg már a Kr. e. IV. században megkezdődött, de a Kr. e. III.—I. századból határozott adataink vannak a dákok éremverésére vonatkozólag. Általában véve, nagyon ragaszkodtak a kezdetben megszokott érem-típusokhoz,

kevés más fiatalabb veretű külföldi érem nyerte meg később anyyira a dákok tetszését, bizalmát, hogy azokat is utánózták volna a mindennapi pénzforgalom számára s csaknem egészen végig, pusztulásokig majdnem mindig tisztán csak görög hatás alatt állottak, a római hatás — eddigi ismereteink szerint — csak sokkal kevesebb, jóval kisebb hatással volt a dák éremverésre.

2.

A dákok által vert érmek anyaga, éppen úgy, mint a külföldről behozattaké is: arany, jó ezüst és végül nagyon kevés ezüsttartalmú, rossz ezüst, mondhatni inkább bronz, a külföldi érmek legtöbbje ezüsből készült. Külföldi aranyérmek közül csak a Nagy Sándor és a Lysimachos staterek és a császárkori római aureus-ok szerepeltek nálunk. A bronzok közül pedig csak Istros érmei, a Nagy Sándor és a Lysimachos aranyak nemcsak eredeti példányokban forogtak a kereskedelembe, hanem nagyszámú utánzatban is, de ezek közül az utánzatok közül ismét nem lehet tudnunk, hogy mit hoztak be Moesiából és Thraciából, és mit vertek idebenn, Erdély hegyei között. Római ezüst denariusok után készültek a Kozon aranyak, a dák érmeknek a legszebb és tudományos szempontból is legérdekesebb darabjai, amelyekről később még meg fogunk emlékezni. Az arany érmek anyaga rendszerint jó, meglehetősen finom arany, a Kozon aranyak finomsága pedig egyenesen elsőrangú: ÉDER apát vizsgálatai szerint 23 karát, 5 grán, ami pedig 976‰ finomságnak felel meg, tehát mindössze 24‰-nyi idegen anyag van bennük.

A többi dák érmek mind ezüst érmek. De csak éremverésük kezdetén készültek valódi, elfogadható finomságú ezüsből, mert már a Kr. e. III.—II. század folyamán — úgy látszik a zavaros idők következtében — erősen megcsappan az ezüsttartalmuk, s attól kezdve fokozatosan romlik, úgyhogy amíg a kerülősi második lelet érmeiben még 25‰, tehát még egynegyedrésnyi színezüst van, addig a sebeshelyi darabok az 1.41‰-nyi aranytartalom mellett már csak 18.75‰ ezüstöt és már 79.84‰ rezet és más idegen anyagot tartalmaznak, sőt végül a temesdi éremlelet darabjaiban az ezüstöt már csak nyomokban észlelhették.

A tipológiai beosztás egyes jelenségei azt látszanak mutatni, hogy a fokozatos romlásba néha-néha volt egy kis szünet is, talán egy-egy erősebb kezű uralkodó alatt egy kis javulás, egy kis emelkedés volt az érmek ezüsttartalmában, de mindezek — végeredményében — jelentősebb hatás nélkül maradt kísérletek voltak. Ugyan-

csak a tipológiai kutatások engednek következtetni arra is, hogy egyszer, ugyanabban az időben egyazon jobb és gyengébb ezüstű érmeket is vertek: talán egy gazdagabb és egy szegényebb törzs érmeit jelöli ez a jelenség. Minkét most említett jelenség azonban az ezutáni pontos kutatásoktól várja biztos, végérvényes tisztázását.

Végtelenül jellemző a már mindenféle szempontból leromlott Kr. e. II. és I. századbéli dák ezüst érmekre az, hogy előlapjuk elég jelentékenyen kidomborodik, hátlapjuk pedig annak megfelelően meglehetősen bemélyed. Ez a kidomborodás és bemélyedés azonban nem kizárólagos sajátja a dák érmeknek, megvan ez az ókori görög érmek elég jelentékeny részénél is. Ennek az oka az alsó (az előlapi) és a felső (a hátlapi) bélyegeknél a pénzverési technika fejlődése folyamán kialakult és a gyakorlati kívánalmaknak legjobban megfelelő alakításában rejlett. De amíg az ógörög érmek előlapja mindvégig, állandóan gyöngén, legfennebb lencseszerűen domborodik be, addig a dák pénzeknél ez a kidomborodás csak az éremverés kezdetén volt ilyen gyengéden domborúhomorú, mert hovatovább mindig nagyobb lett ez a kidomborodás, mígnem egészen túlzásba fejlesztették. Ez a szertelenségbe menő kidomborodás-bemélyedés jellemzi végtelenül a dák autochton érmeiket, amely mélyedésért a dák pénzek egyébként a tál-alakú, sciphatus jelzőt viselik a tudományos irodalomban. Meg kell jegyezni azonban, hogy időnként mindvégig vannak egyes, egészen szabályosan, laposan vert példányok is, de a daciai autochton éremverés túlnyomó részét azért mégis csak a sciphatusok alkotják.

Alakjuk a megszokott rendes köralak. De valójában ez a köralak csak az éremverés kezdetén meglehetősen szabályos kör, mert később a kellő felszerelés és a kellő képzettség hiánya miatt kissé eltér a köralaktól, és kissé ellipszis-alakúvá lesz úgy, hogy a hossz-tengelyük rendszeren 2—3, néha azonban 4—5 mm-rel is hosszabb a rövidebb tengelynél. Széleik a helytelen verés következtében igen gyakran megrepedezettek. Nagyságuk majdnem kivétel nélkül mindig pontosan az előképül szolgáló érmek nagyságának felel meg. A régibb fajok közé tartozó, a beszterce-naszódi Tacsról való éremlelet Philippos típusú érmei átlag 24—27 mm átmérőjűek, ellenben a thasosi tetradrachmák utánzatainak az átmérője már 34—40 mm között váltakozik, míg a római denariusok utánzatai, a Lysimachos és a Kozon aranyak csak 16—20 mm-nyi átmérőjűek.

Erdély területéről dák pénzverő-műhely maradványokat, éremverő eszközöket ezidőszerint még nem ismerünk. Egyetlen egy idevágó leletünk van, s ez a ludesdi verőtő, amelyet jelenleg az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtára őriz. Legelső ismerte-

tője, FINÁLY HENRIK³ szerint a lelőhelye ismeretlen s csak annyit tud, hogy Hunyad megyében találták. Többi említői azonban mind egészen határozottan Ludesdet említik lelőhelyeként. Nem teljes pár, csupán egyik fele van meg. Ez a Maria család egyik tagjának, C. Marius Căpitonak Kr. e. 84 körül vert egyik érme hátlapját (földműves két ökröt hajt munkára balfelé) utánozza. Mindenesetre nagyon fontos volna a lehető legpontosabban ismerni a lelőhelyét, a leletkörülményeit, mert hiszen ennek alapján utána lehetne nézniünk annak, hogy nincs-e más maradvány is ebből a dák pénzverő műhelyből? Így is nagyon fontos, mert hiszen Ludesd már beleesik a muncseli Gredistye Várhegye erőrendszerezébe, mert hiszen Ludesd felett emelkedik a Cetatea înaltă nevű hegy, amelyről egyes írók szintén említenek dák vármaradványokat, s így nincs kizárva, hogy a Cetatea înaltă-n még dák pénzverő műhely maradványaira fogunk akadni. Érdekes megemlíteni azonban, hogy olyan érem, amelyet ezzel a verőtővel vertek, még eddig nem került tudományos feldolgozás alá.

3.

Említettem már azt, hogy az eredeti veretű ógörög érmek közül Erdélyben főleg II. Fülöp macedon király, Nagy Sándor és utódai némelyikének azonos típusú, Lysimachos trák király arany és ezüst pénzei, a macedoniai első kerület ezüst tetradrachmái, thasosi ezüst tetradrachmák, Dyrrachion és Apollonia ezüstpénzei és végül Róma arany és ezüst pénzei forogtak a pénzpiaccon. Ezek azok, illetőleg ezeknek egyes érmei azok az érmek, amelyek inkább megnyerték az erdélyi dákok bizalmát és ezeknek egy-némely érmeit utánózták a saját maguk használatára a dákok is.

Az utánzatok között a legfontosabb helyet II. Fülöp macedon király (Kr. e. 359—336) azon ezüst pénzeinek az utánzatai foglalják el, amelynek az előlapján egy jobbranéző babérkoszorús Zeusfej van, hátlapján pedig egy jobbfelé, lovon lovagló meztelen lovas, a lovas kezében lándzsa, a ló alatt pálmaág vagy más jelvény, felette pedig felirat van. Az e típusú utánzatok alkotják a dák éremverés zömét. Sokkal kevesebb darabszámú utánzása maradt fenn Nagy Sándor (Kr. e. 336—323) ama ezüst pénzének, amelynek az előlapján az oroszlánbőrrel befedett fejű ifjú Herakles-fej látható, a hátlapján pedig a trónon ülő Zeust látjuk, amint balkezeében sceptrum-ot, jobb tenyerén pedig egy sást tart. A Nagy Sándor-típusú utánzatoknál ellenben jóval gyakoribbak ama Kr. e. 146 körül vert thasosi tetradrachmák utánzatai, amelyek előlap-

³ Az Erdélyi Múzeum-Egylet Évk. (Évi Tudósítása). 1861—63. 138.

ján jobbranéző, borostyánkoszorús, ifjú Dionysos-fej van, hát-lapján pedig az oroszlánbőrös, botjára támaszkodó, álló, meztelen Herakles. Utóbbi ábrázolás alatt és kétoldalt felirat. Kevéssel korábbi, Kr. e. 158—149 körülről származnak a macedoniai első kerület érmei, amelyeken az előlapon a macedon paizs közepén Artemis-buste van, míg a hátlapon tölgyfa koszorúban levő husáng, ennek két oldalán a felirat s más jegyek foglalnak helyét. E legutolsó érem azonban ismét csak kisebb hatással volt a dák éremverésre. Az ógörög érmek közül csak ezek gyakoroltak melyik nagyobb, melyik kisebb hatást a dák éremverésre, mert már II. Fülöp és Nagy Sándor, Lysimachos aranyainak, III. Fülöp, Antigonos Gonatas, Apollonia, Dyrrachium, Larissa ezüst érmeinek az utánzatai csak elvétve, ritkábban, sokkal kisebb számban kerülnek napvilágra.

Római érmek utánzásáról ellenben feltűnően nagyon kevés adatunk van, pedig — különösen a köztársaságkorabeli ezüst denariusok — szerfelett nagy számban kerülnek elő, határozottan jelölve a mindegyre élénkebbé, elevenebbé váló kereskedelmet. Lehet azonban ennek még az is oka, hogy a gyűjtők eddigelé nem fektettek nagy súlyt a római érmek barbarus utánzataira, vagy esetleg az, hogy akkora mennyiségben hozhatták be az eredeti római denariusokat Erdélybe, hogy nem volt különös szükség idehaza utánozni őket. Pedig kellett lenniök utánzatoknak. Élénken bizonyítja ezt a fennebb részletesen említett ludesdi verőtő, de meg maga a Kozon arany is. Mert a Kozon arany római előképek után készült. Előlapjuk — amelyen gyöngykörben két licior között balfelé haladó consul van, alatta a szelvényben pedig a ΚΟΣΩΝ felirat s olykor a bal mezőben egy monogramm is — Iunius Brutus egy Kr. e. 43-ban vert ezüst denariusának a hátlapját utánozza, hátlapjuk — amelyen gyöngykörben fekvő sceptrumon balfelé forduló, félig tárt szárnyú, jobb lábában koszorút tartó ülő sas van — azonban már a Pomponius Rufus Kr. e. 71-ben vert denariusának a hátlapja után készült.

Évszám-megjelölés — az akkori általános szokásnak megfelelően — nincs az érmeken. Sőt tulajdonképpeni felirat is csak a Kozon aranyon van, ez is csak a névre szorítkozik, amelyhez még egynémelyik példányon egy eddig biztosan el nem döntött jelentésű monogramm járul. A Philippos, az Alexandros, a Thasos, stb. típusú érmek utánzatain is vannak feliratok néha, de ezeket mégsem vehetjük feliratoknak, mert nem értelmes, a dák utánzat akkori értékére, jelentőségére vonatkozó feliratok, hanem csupán az eredeti, a mintaképül szolgált érmek feliratainak kezdetben

elég hű, hovatovább azonban mindinkább értelmetlenné váló, gyenge, szolgálai másolásai, mígnem lassan tisztán díszítő motívumokká válnak az eredeti érmek eredetileg értelmes feliratai. Igen jellemző, hogy az egyedüli értelmes felirat írása — az előkép római volta ellenére is — görög.

Ami az érmek művészi kivitelét illeti, az meglehetősen alacsony fokon áll. Csak a Kozon arany az, amelynek a mestere mindamellelt, hogy utánzott, mégse értelmetlenül, ügyetlenül utánzott, másolt, hanem öntudatosan dolgozott: általa feleslegesnek tartott részeket kihagyott, szükségesnek tartottakat bevett olyan módon, hogy minden utánzás mellett is szép, értelmes, ügyes, határozott vonalvezetésű éremképeket készített. A Kozon aranyak — amint a muncseli Gredistye Várhegye várrendszeréről írt munkában⁴ bővebben volt alkalmam megindokolni — azonban nem belföldi daciai készítmények, hanem külföldi, még pedig görög művész. görög pénzverő művei, ha mindjárt római minta után, daciai aranyból, daciai használatra készültek is.

A többi, valóban autochton érmeknél azonban már szó sincs ekkora tökéletességről. Az első érmek még jók, értelmes, világos másolatok, de a fogyatékos technikai készütséggel és a folytonos utánzás, másolás lassanként mind értelmetlenebbekké, kevésbé világosakká, végül majdnem teljesen értelmetlenekké, majdnem teljesen felismerhetetlenekké rontotta el az eredeti éremképeket. Mindazonáltal ezek a néha nagyon gyenge rajzok sincsenek hijával valami közös, többé-kevésbé jellemző sajátosságnak, amely ezen idők, az úgynevezett La Tène (ifjabb vaskorszak) más tárgyain is fellelhető. A La Tène-kor sajátos műipara ugyanis — MÁRTON LAJOS szerint — ottan, ahol növényi formákat variált vagy pedig figurális alakokat tisztán dekoratív alkalmazott, tetszetős, érdekes műveket hozott létre, de azért a sajátképpen figurális ábrázolásban mégis mindig ügyetlen maradt. Az érmeken ugyanazokkal a sajátos felfogással kezelt emberi arcokkal találkozunk, amelyek az ékszerek és a kelta műipar egyéb termékeinek a díszítményei közül merednek reánk kidülledt szemekkel, sajátos stílizált vonalaikkal. Mindenesetre feltétlenül el kell ismernünk, hogy a kelta műízlés a dák érmekre is reányomta a maga sajátos, jellemző felfogását, bélyegét.

A lassanként igen nagyfokúvá váló elfajulás ellenére is igen nagy érdekességet ad az éremképeknek az a körülmény, hogy az egyik-másik készítő a készületlenségét a formák megkerülésével és dekoratív játékokkal leplezte. Egyik-másik érmen már felcsillan

⁴ E terjedelmes tanulmány még kiadatlan. F. I.

az emberi arc ábrázolásának az a dekoratív kezelése, amely még sok évszázad múlva is kísért az ír miniatüre-ökön a szakáll, a bajusz és a haj kezelésében. A lónak az érmeken ismétlődő degenerált és félreértett ábrázolásai közül nem egy érdekesen válik ki körvonalainak dekoratív hatásával és kétségtelenül szántszándékos stilizálásával. Mindezek a sajátságosan fantasztikus alakok az övkapcsokon, a fibulákon látható stilizált állatalakok vonalvezetését juttatják eszünkbe. Igen feltűnő azonban, hogy noha a félreértett formákon egész határozottan megnyílvánul a La Tène-idő sajátságos ábrázolási felfogása, mégis az organikus formák mellett nagyon kevés szerep jut a jellemző La Tène-ízlésű indáknak és kacsoknak, triquetrumoknak és más egyéb jellemző és kedvelt La Tène-motivumoknak; amik vannak, azok is legtöbbször az éremkép rosszul, helytelenül felfogott részeiből alakulnak.

4.

Igen fontos és jelentős eredmény volna az, ha megállapíthatnók azt a pénzlábat, amely szerint az erdélyi dákok az ezüstöt pénzzé verték, ha megállapíthatnók az érmek darabolásait, s azt, hogy az egyes érmek milyen viszonyban vannak egymáshoz. Sajnos azonban, a kutatások elégtelen volta miatt erre ma még nem lehet válaszolni. Sokkal, de sokkal több lelet szükséges, sokkal, de sokkal több pontos megfigyelésű éremleletnek kell még megfordulnia a szakemberek kezében, amíg ezekre majd válaszolni lehet. Az az egy nagyon valószínű, hogy a valuta mindvégig ezüstvaluta volt. Legalább is aranypénz igen kevés volt forgalomban, mert például még a Kozon és Lysimachos aranyaknak is csak elenyésző csekély példánya foroghatott a mindennapi pénzforgalomban, mivel a jelentősebb mennyiségű, úgynevezett vezérleleteik (Gredistyei Várhegy 1803, Sztrigy f. 1543) feltétlenül a királyi kincstárak maradványai. Szinte magától értetődő már az is, hogy sem a pénzegységnek, sem a pénzegység darabolásainak az elnevezését nem ismerjük.

Mindenesetre remélhetjük azonban, hogy a numizmatikusok, majd a kellő számú és mennyiségű dák éremlelet feldolgozása után, legalább a pénzegységet, illetőleg ennek többszöröseit és hányadait meglehetősen pontossággal meg fogják állapíthatni. Mint-hogy azonban semmiféle olyan jelzés, — amely az egyes éremdarabolások értékének a megjelölésére szolgálna — nincsen az erdélyi dák érmeken, vagy legalább is ezidőszertől még nem ismerünk értéket megjelölő jelzéseket az erdélyi dák érmekről, az egyes darabok csoportosításának, rendszerbe osztásának egyedüli alapja

— a tipológiai, technikai, stb. szempontok figyelemmeltartása mellett — ezidőszerint egyedül az érmeek súlya lehet.

Emiatt végtelenül fontos, hogy minden egyes éremfajból — ezen azonban nem az egyes típusokat, hanem az összes típusoknak összes, különböző kibocsátású példányait értve — lehetőleg mennél több darabnak a súlyadata álljon a rendelkezésünkre, mert csak nagymennyiségű és pontos súlyadatoknak az alapján lehet meghatározni a kiinduló alapsúlyt s ennek az idő folyamán történt különböző változásait, a pénzláb emelését vagy csökkentését. E megállapításokra vonatkozólag persze nagyon fontos az, hogy lehetőleg ép, teljes súlyú példányok alapján történjék az egyes éremkibocsátások érmei átlagos súlyának a megállapítása, mert a kopottabb, rongáltabb példányok nagyon módosíthatják az átlagos súly pontos kiszámítását, esetleg annyira megváltoztathatják, hogy a nem valódi, hibás súly-számítások miatt minden beosztási kísérlet dugába dőlhet, sikertelen, eredmény nélküli maradhat.

Az eddig észlelt jelenségek azt mutatják, hogy külön, önálló pénzlábuk nem volt az erdélyi dákoknak, az eddig ismeretes jelenségek azt mutatják, hogy az erdélyi dákok a saját érmelelésük részére nemcsak az éremképtípusokat vették át külföldről, hanem az érmeeknek nagyságát, súlyát is mindvégig, valahányszor egy újabb éremtípus átvételéről volt szó. Ha az ezutáni kutatások ki is fogják mutatni, hogy esetleg az erdélyi dákoknak először az ógörögöktől kölcsönzött, utóbb önállóvá, hazaivá átalakított saját pénzlábuk is volt, alapjában véve minden esetleges önálló pénzláb mellett is a dák éremverés, a dák pénzforgalom, az egyes belföldi ingadozásoktól eltekintve, valószínűleg előbb teljesen az ógörög, utóbb a balkáni római pénzpiac helyzetétől függött, aszerint módosult.

Tájékozásul a most következőkben bemutatom néhány eredeti éremnek s néhány erdélyi dák utánzatnak az átlagos súlyát. Így II. Fülöp említett Zeus-fejes-lovas típusú ezüst tetradrachmájának eredeti példányai átlag 14.5 grammot nyomnak. Ez az átlagos súly az erdélyi dák éremverés kezdetétől származó tacsí éremlelet még elég hű utánzású Philippos típusú érmeinél 11.5—12.5 gramm között váltakozik; az egyik önállóbb dák törzstől, coisťobocusoktól eredő, szatmármegyei Aranyosmedgyesről való lelet darabjainál ellenben már 9.5 grammra száll alá. Igaz viszont, hogy mindezeknél még elég jó az ezüst finomsága.

Nagy Sándor ismertetett Herakles-fejes—trónoló Zeos ezüst tetradrachmájának a súlya 16 gramm körül van, s ennek a kezdeti barbarus utánzatai is 16 gramm körül, 15—17 gramm között válto-

koznak, de már a Philippos—Alexandros típusú, hibrid temesdi érmek átlagos súlya csak 9—10 gramm között jár, de van olyan is, amely 8.5 grammra is leszáll. Nem csoda, hiszen ezt a két utáncási fajt kb. 200 esztendő választja el egymástól, s ez elég volt ahhoz, hogy ne csak a súly csökkenjen le fokozatosan a felére, hanem még az ezüstitartalom is annyira, hogy inkább már rézpénz, mivel ezüst csak nagyon gyenge nyomokban van még benne. A thasosi tetradrachmák átlagos súlya szintén 16 gramm, ezeknek az utáncatai is — úgy látszik, nem sokáig verték — mind 16 gramm körül, 15—17 gramm között mozognak.

II. Fülöp és Nagy Sándor aranyai — HEAD szrenit⁵ — átlag 8.615 gramm súlyúak, míg a Temesrékason előkerült egyetlen II. Fülöp aranyutáncat 8.33 gramm s a Dessewffy-gyűjtemény egy ismeretlen lelőhelyű III. Sándor utáncata 8.20 gramm. Egy kis súlycsökkenés feltétlenül látszik ezeknél. Sokkal nagyobb súlycsökkenés van az eredeti Lysimachos arany és a dák utáncású Lysimachos aranyak között. A Lysimachos arany átlagos súlya — az 1895-ben Anadolban (Besszarabia) talált és felmért 241 darab alapján — 8.51 gramm, míg a Szászsebesen talált dák utáncású Lysimachos arany csak 5.07 grammot nyom! Ellenben igen érdekes, hogy az éremképekben római mintát követő Kozon arany a maga 8.42 gramm átlagos súlyával a Lysimachos aranyakhoz igazodik, nehezebb a római aureusoknál, mert ezeket csak 8.10 gramm súlyban verték.

Ami pedig végül az apróbb apolloniai és dyrrachiumi ezüst pénzek 1.5, 2.5—3.5 gramm valódi, illetőleg a köztársaság-korabeli római ezüst denariusok 4.55 gramm (72 darabot vertek a 327 grammos római fontból) ideális súlyát illeti, ezek, úgy látszik, az utáncásoknál kb. megtartották az eredeti súlyt. Ha csökkentették is a súlyt, elenyésző csekély lehetett a csökkentés, nagyobb részüket a nem pontos verés rovására írhatjuk.

Ha most röviden végigpillantjuk a most futólag vázolt adatokat, láthatjuk, hogy a dák-éremverésre is áll az, a numizmatikában általános szabály, hogy a kölcsönzés alkalmával nemesak a típust, hanem a súlyrendszert is átvették. Sőt még az is megvan, hogy egyes esetekben csökkentették az érmek súlyát; ez a kincstár javára szolgált, s ezt a kincstárak pénzéhsége lehetőleg sohase szalasztotta el.

Az adatok nem teljes pontossága ellenére is, a most vázolt súlyadatok alapján, megkísérlem egy kissé beosztani az érmeket

⁵ Head, V. Barclay, *Historia Numorum. A Manual of Greek Numismatics*. Oxford, 1911. Sec. ed. Xli—Xlii.

kronológiai sorrendbe. Azt hiszem az lesz a leghelyesebb, ha háromféle pénzdarabot különböztetünk meg. Éspedig egy volt aranyból, kettőt pedig ezüsből vertek. Aranypénz gyanánt majdnem egész végig mindig külföldi aranyak, Fülöp, Sándor, Lysimachos aranyak és római aureusok szolgáltak. Ezek természetesen mind a maguk eredeti súlyával forogtak a pénzpiacon, a kevés-számú dák utánvereteik is ezek szerint darabolódtak, egy nagyon kis csökkentéssel. Csak az említett egy Lysimachosnál van feltűnő nagy, kb. $\frac{1}{3}$ -nyi csökkentés. Ennek okát egyelőre nem tudjuk megmondani.

Ezüsből határozottan két különböző súlyú pénzdarab volt forgalomban. A nagyobbik a maga 14.5, majd 16 gramm körüli súlyával az ógörög tetradrachmától ered. A kisebbik a 3—4 gramm közötti súlyával pedig az ógörög drachma súlyához látszik igazodni. A kettő közül a tetradrachma típusú volt a kedveltebb, mert ezt hamar és nagy mennyiségben utánozták, a másik esetleg kevésbé kedvelt volt, mert ezeket nem nagy számban utánozták, noha ezek is nagy mennyiségben forogtak a piacon. Az első csoportba tartoznak a Philippos és Alexandros, a thasosi és a macedoniai I. kerületi típusú ezüst érmek, a másodikba Apollonia és Dyrrachium ezüst érmei, továbbá a római ezüst denariusok.

Ha az érmek tipológiájának, ezüsttartalmának szemmeltartása mellett a súlyviszonyokat figyelemmel kísérjük, azt látjuk, hogy az aranypénzek súlya nem távolodik el sohasem nagyon az eredeti súlyától, az eredeti finomságtól, bár kis csökkenés feltétlenül van. Ellenben a Kr. e. 42—32 körül vert Kozon aranyaknál határozott javulást látunk, súlyosabbak a többi dák vereteknél, jobban megközelítik az eredeti pénzek súlyát.

Az ezüst érmeknél viszont — csak a kezdeti szép, értelmes utánzatokat véve figyelembe, azt vesszük észre, hogy amíg a legkorábbi Philippos-típusú dák veretek kissé, kb. $\frac{1}{8}$ -ad résszel csökkentett súlyúak, addig a közvetlenül utána következő Alexandros-típusúakat pontos súlyban verték. Éppenúgy nagyon pontos súlyúak a thasosi és a macedoniai I. kerület utánzott darabjai is. Mindezekkel szemben van egy nagy csomó Philippos, Philippos—Alexandros hibrid, Philippos—Alexandros—macedoniai I. kerület hibrid típusú érem, amelyeken fokozatosan romlik mind az éremrajz, mind a finomság s amelyeknél fokozatosan csökken az ezüsttartalom, az ezüst finomsága is. Utóbbiaknál egyelőre még nem lehet eldöntenünk, hogy tényleg csak a tetradrachma-típus súlycsökkenéséről van-e szó, vagy pedig arról, hogy újabb darabokat (tridrachma, didrachma) is vezettek be a forgalomba?

Ha az előbb elmondottak után figyelembe vesszük most már a fennebb jelzett évszámokat, akkor a következő érdekes eredményre bukkanunk reá. Az első dák uralkodó, aki érmet vert, II. Fülöp kortársa volt. II. Fülöp érmeit utánozta, de kb. $\frac{1}{7}$ — $\frac{1}{8}$ -nyi csökkentéssel verette érmeit. Nagy Sándor korában, Nagy Sándornak az a macedoniai pénzreformja, amikor az euboa-attikai pénzlábat léptette életbe Macedóniában, nem maradt hatás nélkül a dák éremverésre sem, mert az erdélyi dákok is javították a pénzlábat. illetőleg az érmek súlyát, sőt a dákok sokkal jobban, mert ekkor a macedon pénzlábnak pontosan megfelelően darabolták ők is az érmeiket. A Nagy Sándor halála utáni idők is mindvégig meglátásznak: fokozatosan csökken az ezüstartalom és finomság, a súly, romlik az éremverés technikája egészen a Kr. e. II. század közepéig. Ekkor egy hatalmasabb, szélesebb látókörű uralkodó átlátja, a megbízható és fejlődni akaró kereskedelemnek a jó, a megbízható, a kellő belértékű pénz a talpköve, a thasosi és a macedoniai I. kerület érmeit utánozva, ezek pontos súlyával — amely különben pontosan megfelel az Alexandros-féle darabolásnak is — veret új érmeiket a dák kereskedelem számára, ha ugyan ezek a thasosi, macedoniai I. kerületi utánzatú darabok tényleg dák érmek s nem valahonnan máshonnan, talán Dél-Oroszországból behozott külföldi barbarus érmek. Ez a javítás nem sokáig tarthatott, rövid idő alatt újra romlásnak indulnak. Kb. ugyanebben az időben terjednek el és honosulnak meg Apollonia, Dyrrachium ezüst drachmái és a rómaiak ezüst denariusai, melyek mind megbízható, szolid érmek, s amelyek éppen a megbízhatóságuk következtében kiszorították, illetőleg feleslegesekké tették a csekély belértékű daciai tetradrachma típusokat. Valószínűleg a Kr. e. II. század végén és az I. elején ment végbe ez a kicserélődési folyamat. Az említett ludesdi verőtő jelzi a római pénzrendszer és szellem hatását, meghonosulását itt is, mint a Balkán félsziget szomszédos részein is.

A pontos korbeosztást igen megnehezíti egyrészt ama körülmény, hogy a dákok között több külföldi barbarus érem is forgott közkézen, másrészt pedig az, hogy nem lehetetlen, sőt nagyon valószínű az, hogy a dák törzsek időnként — amikor nem volt, aki összetartsa őket — külön-külön vertek maguknak érmeiket, ha nagyjában ugyanazon típusokkal is. Így például GOHL ÖDÖN arra az érdekes tapasztalatra jutott, hogy a tulajdonképpeni erdélyi medence mellett, a dákságnak — az óromániai területet nem

tekintve — még északon és nyugaton is volt egy-egy külön, önálló pénzverő csoportja.

Észak felé különállóbb, igen erős törzs volt a coistobocus törzs, mert legalább is azon a részen (Szolnok-Doboka, Szatmár, Bereg), ahol a coistobocus törzs lakott, egy elég önállónak látszó pénzverés és pénzforgalom maradványai, emlékei kerültek elő. Ugyanazon típusú, egymáshoz nagyon közelálló pénzeik nagy számban fordulnak elő mind szórványos, mind nagyobb tömegű leletekben. Borsoddal való szoros kapcsolataikra mutat az, hogy ott is meglehetősen sok került elő a coistobocusoknak tulajdonítható érmékből, holott a közéjük eső területről hiányzanak. Igen fontos evvel kapcsolatban az, hogy éppen ezen a területen, fel egészen Munkácsig, a Tisza mentén meg lefelé Borsod felé egész Szabolcs, Zemplén és Abaúj-Tornában a La Tène-temetkezések annyira egyöntetűen hamvasztott temetkezések (elföldelt temetkezés nagyon kevés, több helyen teljesen hiányzanak is); a La Tène-korbeli leletek anynyi, bizonyos önállóságra valló sajátyságot mutatnak fel, hogy a magyar régészek éppen e jelenségek miatt, az előbb részletezett területre a La Tène-időszakban éppen külön helyi kultúrát fogadtak el, vagyis a korai La Tène-idők hatásainak megemésztése után az itteni lakosság nem mindenben követte, utánozta a szomszédságot, hanem igen sokban a saját tudását, a saját ízlését értékesítette, s így a La Tène-ízlést a maga hajlamainak megfelelően átdolgozta, átalakította. Ez a feldolgozás egészen a Kr. u. I. századig folyt s akkor szűnt meg.

A másik csoportot a Duna, Tisza és Maros közében, tehát a Bánságban ismerhette fel, de ezidőszereint még csak kevés éremlelet áll innen a szaktudomány rendelkezésére. Régészeti lelet sincs sok innen, de annyi van mégis, hogy határozottan megállapítható belőlük, hogy nagyon szoros összefüggésben voltak a tulajdonképpeni Erdély dákságával.

A tulajdonképpeni Erdély dáksága a jelenségek szerint mindig egységesebb volt, csak az előbbi két csoport szakadt le belőle ideig-óráig. Erdély veretei nemcsak a most említett két különálló részen fordulnak elő, de az egész Tiszától keletre eső részen is, mutatva azt a nagy hatást, amelyet a dákok gazdagsága, kereskedelme és később a harcikészsége is, a Tisza-mellék jazygjaira, szarmatáira tett. Sajnos Erdélyből nagyon kevés, tudományosan feltárt régészeti lelet áll rendelkezésünkre, helyesebben eddigelé csak Kovács István ásatta fel és ismertette⁶ az apahidai La

⁶ Az apahidai őskori telep és La-Tène temető: Dolg.-Trav. II (1911), 1—56. E tanulmánnyal kapcsolatban l. még Kovács István, Az

Tène-femetőt, mely a kor elejére és a dákság fellépésének kezdeti idejébe tartozik. Leletei még nem árulnak el helyi fejlődést, helyi átalakítást; teljesen tipikus La Tène-leletek érmek nélkül.

Más lelőhely eddig még nincs feltárva, holott okvetlenül kell lenniük, mert a La Tène-idő közepe tájáról, már — a La Tène alapformák megtartása mellett is — erős, önálló műipar emlékei maradtak reánk, olyanok, mint a nagyváradi, cserbeli, csórai, gura-voji, temesrémetei ezüst kincsek, amelyek feltétlenül nemcsak nagy technikai készséget, hanem igen magas műízlést is árulnak el, amelyek ékesen szólóan bizonyítják, hogy az erdélyi dákságnak fejlettfokú kultúrája, ipara, kereskedelme kellett, hogy legyen, különben képtelen lett volna ilyen alkotásokra. Ezek az ezüstkincsek rendszerint dák érmek vagy a dák pénzforgalom körébe tartozó római denariusok kíséretében kerülnek napvilágra. Ugyanezen időkhöz, a dákságnak ma még néma tanúi a szászvárosi havasokban, a gredistyei Várhegy erős várrendszerének a tagjai, amelyek — remélem — már nem sokáig⁷ fognak hallgatni, ezek — remélhetőleg — rövidesen megindítandó rendszeres kutatások folyamán és eredményeképpen bőségesen fognak kárpótolni mindazért, hogy eddig olyan keveset, olyan édeskeveset tudtunk a dákokról. Ezeket a várromokat szintén nagyon jellemzi a dák érmek előfordulása.

6.

Evvel be is fejezem rövid áttekintésemet. Az elmondottak alapján meglehetősen biztos az, hogy a dákok már jókorán, legkésőbb a Kr. e. IV. század közepén már ismerték a pénz kezelését, használatát és nagyon valószínű az, hogy nem sokkal később már saját éremverésük is volt. A használattal együtt az érmék darabolását, típusát, súlyát is átvették. A típusok az idő folyamán többé-kevésbbé átalakultak, a honi ízlés amennyire lehetett, reá nyomta a maga bélyegét. De a külföldi hatás alól sohasem szabadult fel teljesen. Darabolásuk, súlyuk is mind a külföldi érmek után igazodik, kivéven ezt az egy esetet, amikor a zavaros belviszonyok miatt az érmek kül- és belértéke egyaránt leromlott. Egy-egy ügyesebb uralkodó ismét megjavította, de aztán újra leromlott. A Kr. e. IV—II. században ógörög érmek és görög mintára vert autochton érmek szolgáltak a kereskedelem lebonyolítására, a Kr. e. II. század folyamán, aztán csatlakoznak a római ér-

ógörög, barbarus és római köztársasági érmeken látható utólagos bevágásokról: EM. 1940. 300 kk.

⁷ Azóta maga Ferenczi Sándor is több várban ásatott már. F. I.

mek is, de ezeket nem utánozták olyan nagy számban. Csak folyópénzeik voltak. Forgalmi pénzekhez hasonló, de más rendeltetésű érmeik (emlék-érmek, jeton-ok, bárcák) nem voltak, ilyenek eddig még nem kerültek elő.

A dák érmeknek, éppen mint a többi barbarus érmeknek a gyűjtése és tanulmányozása csak alig három-négy évtizede vett nagyobb lendületet. Feltétlenül el kell ismernünk, hogy az a lelkes, fáradhatatlan munka, amelyet a numizmatikusok ez idő alatt ebben az irányban végeztek, végtelenül fontos és jelentős volt, igen sok megállapítást, tisztázást hoztak ebbeli tanulmányaik abba a nagy zürzavarba, amelyben ezelőtt a barbarus érmei voltak, mert hiszen majdnem semmit, de semmit nem lehetett tudni ezekről. Feltétlenül el kell ismernünk, hogy ma már nagyon sok mindent tisztábban, világosabban látunk, mint eddig, de az is bizonyos, hogy még mindig nagyon sok olyan kérdés van, amely megoldásra vár, amelyet tisztázni kell és amelyet tisztázni is lehet.

A dák éremverésnek minden irányú biztos tisztázását azonban igen megnehezíti az, hogy ugyanezekkel a típusokkal más területeken is találkozunk, tehát végtelenül óvatosan kell megfigyelnünk minden olyan apróságot, amely a területi elválasztáskor számbajöhet, mert már eddig is tudjuk, hogy több szomszéd törzs pénze előfordul idebenn Erdélyben is. Emellett például érdekes viszont, hogy a Pontos-melléki görög gyarmatok pénzei — minden közelségük mellett is úgy látszik a Maros vonala miatt — nagyon elenyésző csekély számban kerülnek elő, s inkább Macedoniával, Illyriával volt élénkebb a forgalom. Azonban még e nehézségek ellenére is, tisztázni lehet és okvetlenül tisztáznunk kell a dák éremverés történetét. De csak akkor lehet ám tisztázni, ha mindenki összefog erre a célra, ha mindenki megfigyeli azokat a helyeket, ahol ilyen érmei szoktak előkerülni, ha mindenki minden apró, általa talán lényegteleneknek tartott körülményt is feljegyez: mit, ki, mikor, mivel talált, milyen érmei, milyen tárgyak kíséretében, milyen körülmények között, s az erre vonatkozó feljegyzéseit közli a kolozsvári egyetem Érmészeti és Régészeti *Intézetével. Természetesen az érmei is be kell mutatni az itteni szakembernek, aki feljegyez majd minden, a tudomány számára szükséges adatot. Ha mindez megtörténik, rövidesen teljesen sikerülni fog megvilágítani, tisztázni a dák éremverés történetét s minden eddig megoldatlan kérdését is.*

AZ ERDÉLYI TUDOMÁNYOS INTÉZET KIADVÁNYAI

E jegyzék nem sorolja fel az időközben elkelt kiadványokat

Árva József: A barcasági Hétfalu helynevei
Balogh Artúr: Nemzet és állam a reformkorban
Balogh Jolán: Az erdélyi renaissance. I. köt. füzve 500.000, kötve
Bíró Vencel: Gróf Majláth Gusztáv püspök a román szenátusban
 — Az erdélyi udvarház gazdasági szerepe a XVII. század második felében
Bónis György: Erdélyi perjogi emlékek
Buza László: Az állami határok kérdése a nemzetközi jogban
Csik Lajos—Kállay Ernő: Vérsportvizsgálatok kalotaszegi községekben
Entz Géza: Az erdélyi műtörténetírás kérdéseiről
 — Kolozsvár környéki kőfaragó műhely a XIII. században
Faragó Ferenc: Kide egészségügyi helyzete
Ferenecz Sándor: Az erdélyi dákok pénzeiről
Gáldi László: Samuelis Klein Dictionarium Valachico-Latinum
Gálffy Mózes: Keresztneveink becéző alakjai a Borsavölgyben
György Lajos: Bálint Gábor emlékezete ...
Hantos Gyula: Kétvízközi majorok
Hankó Béla: Székely lovak
Herepei János: Bocskai Gábor egeresi sir-emléke és mestere
Huszár Lajos: Bethlen Gábor pénzei
Imre Samu: A kolozsvári fazekasság műszökincse
Jakó Zsigmond: A gyalui vártartomány urbáriumai
Jancsó Elemér: Bölöni Farkas Sándor élete és munkássága. 1795—1842
 — Döbrentei Gábor élete és munkássága ..
Járdányi Pál: A kidei magyarság világi zeneje
Juhász István: A középkori nyugati misszió és a románság
 — Bethlen Miklós politikai pere
Kelemen Lajos: Erdélyi magyar mennyezetfestmények a XVII. századból
Kálcsa István: Erdély víznevei
Kovács László: A kolozsvári hóstátiak temetkezése
Krauss Friedrich: Nösnerländische Pflanzennamen
László Gyula: A honfoglaló magyarok művészete Erdélyben
 — Kolozsvári Márton és György Szt. György szobrának ívszerszáma
 — Ósvallásunk nyomai egy szamosháti kocsis-történetben
 — A népvándorlás lovasnépeinek ósvallása

Makkai László: Szolnok-Doboka megye magyarságának pusztulása a XVII. sz. elején
Márton Gyula: A román nyelvátlasz első három kötetének magyar eredetű anyaga
 — A kolozsmegyei Borsavölgy állatnevei ..
Méri István: A Torma Zsófia-gyűjtemény bükkii jellegű cserepei
Nagy Jenő: Az erdélyi szász eredet- és nyelvjárskutatás története
Nagy Lajos: A kisebbségek alkotmányjogi helyzete Nagyromániában
Pataki József: Anjou királyaink és a két román vajdaság
Paulovics István: Dácia határvonala és az ú. n. dák-—ezüstkincsek kérdése
Roska Márton: A Torma Zsófia-gyűjtemény az Erdélyi Múzeum érem- és régiséggyűjteményében
 — Erdély régészeti repertoriuma. I. Összeírás
Sándor Gábor: A hóstátiak szénavontatása ..
Cs. Sebestyén Károly: Krassó-Szörény vármegye parasztháza
Szabó Dénes: Apor-kódex (Hasonmás-kiadás)
Szabó T. Attila: A kalotaszegi helynévanyag vizsgái szókincse
 — A magyar helynévkutatás a XIX. században
 — Kalotaszeg helynevei. I. Adatok
Szabó T. Attila—† Gergely Béla: A Dobokai völgy helynevei
 — A kolozsmegyei Borsavölgy helynevei ..
Székely Zoltán: A komollói erődített római tábor
Tamás Lajos: A magyar eredetű román kölcsönzavak művelődéstörténeti értékelése
 — Fogarasi István kátéja. Fejezet a bányászati és hunyadmegyei románság művelődéstörténetéből
 — Ugocsai magyar-román kapcsolatok
Vajkai Aurél: Népi orvoslás a Borsavölgyben
Varjas Béla: Enyedi György Gismunda és Gisquardus széphistóriája
 — XVI. századi magyar orvosi könyv
Venczel József: Az erdélyi román földreform
Veress Endre: Báthory István levelezése. 2 kötet
Magyar Néprajz (Szerk. Bárczi Géza és Szabó T. Attila). III (1941). köt.
 — IV (1942). köt.
Az Erdélyi Tudományos Intézet Évkönyve 1940—41.
Az Erdélyi Tudományos Intézet Évkönyve 1942.
Az Erdélyi Tudományos Intézet Évkönyve 1943. I—II. kötet, egyenként.
Az Erdélyi Tudományos Intézet Évkönyve 1944.

28/2360683

